

Részecskefizika 3: neutrínók

Előadássorozat fizikatanárok részére

(CERN, 2014)

Horváth Dezső

Horvath.Dezso@wigner.mta.hu

MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont
Részecske- és Magfizikai Intézet, Budapest
és ATOMKI, Debrecen

Bevezetés a részecskefizikába, 3. rész

E. Neutrínófizika

- Légekri és Nap-neutrínók
- Rejtélyek: hiány
- Neutrínó-oszcilláció
- Gyorsító kísérletek
- Hányféle neutrínó van?
- További rejtélyek: tömeg, keveredés

F. Új fizika keresése

- A Standard Modell problémái
- Szuperszimmetria

A Standard Modell állatkertje

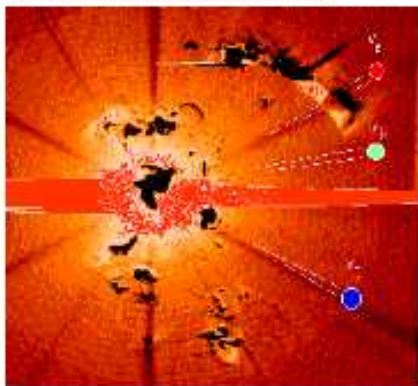
Quarks		Leptons		Bosons
 up	 down	 electron	 neutrino e	 photon
 charm	 strange	 muon	 neutrino μ	 gluon
 top	 beauty	 tau	 neutrino τ	 $Z^0 W^\pm$
The Standard Model				Higgs
				A. Pich - CERN Summer Lectures 2005

Neutrínóforrások

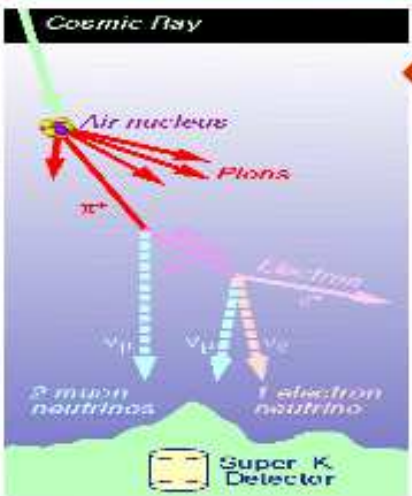
← Nap

Kozmikus →

← Kozmológia

Reaktor →

← Léggör

Gyorsító →

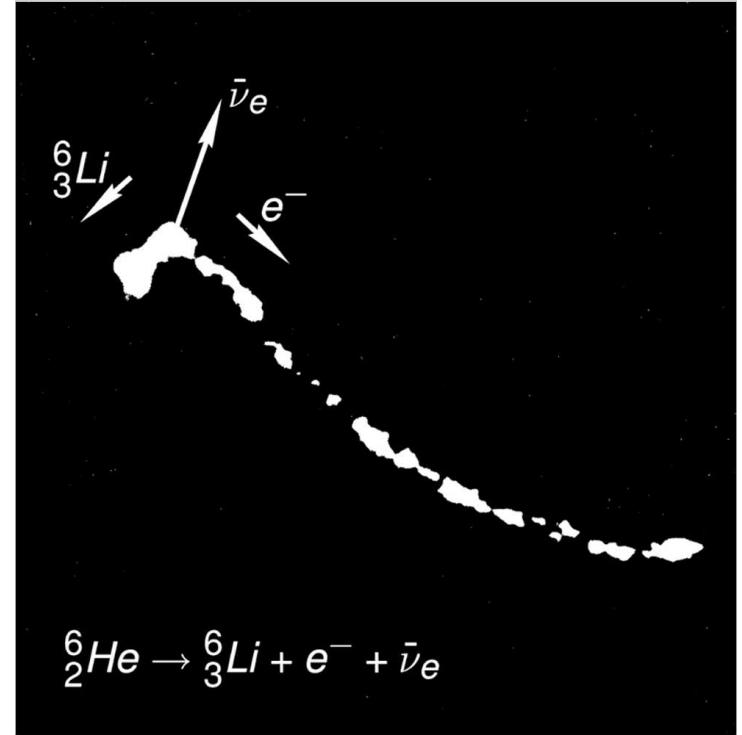
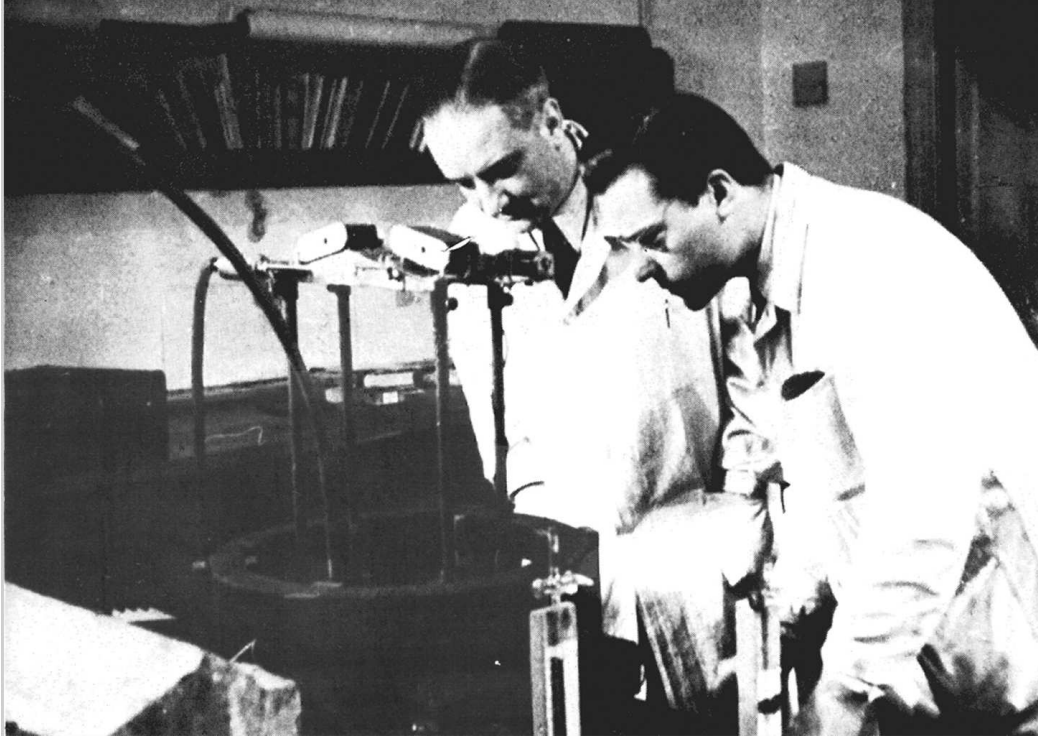
← Föld

Neutrínóforrások

- Kozmikus sugarak (szupernova, ősrobbanás, ...)
- Nap: magfúzió $4\text{H} \rightarrow \text{He} + 2\text{e}^+ + 2\nu_e$
 10^8 km távolságra, csak ν_e
- Léggör: kozmikus sugarak másodlagos részecskéi
 $\pi^\pm \rightarrow \mu^\pm \nu_\mu$; $\mu^\pm \rightarrow \text{e}^\pm \nu_\mu \nu_e$
30km, $\nu_e, 2\nu_\mu$ ν és $\bar{\nu}$
- Atomreaktor: ~ 1 km, csak ν_e
- Gyorsító: analóg léggörrel 0–1000 km
- Föld belseje: geoneutrínók
Antineutrínók természetes radioaktivitásból
U, Th β -bomlása: $n \rightarrow p + e + \bar{\nu}_e$

Debrecen, 1956: a $\bar{\nu}_e$ megfigyelése

Szalay Sándor és Csikai Gyula a ködkamrával, és az elektron-antineutrínó nyoma

A Nap neutrínói

Észlelési egység:

Solar Neutrino Unit

$$1 \text{ SNU} = \frac{10^{-36} \nu\text{-kölsönhatás}}{\text{atom} \cdot \text{sec}}$$

Detektor:

10 – 10000 t anyag

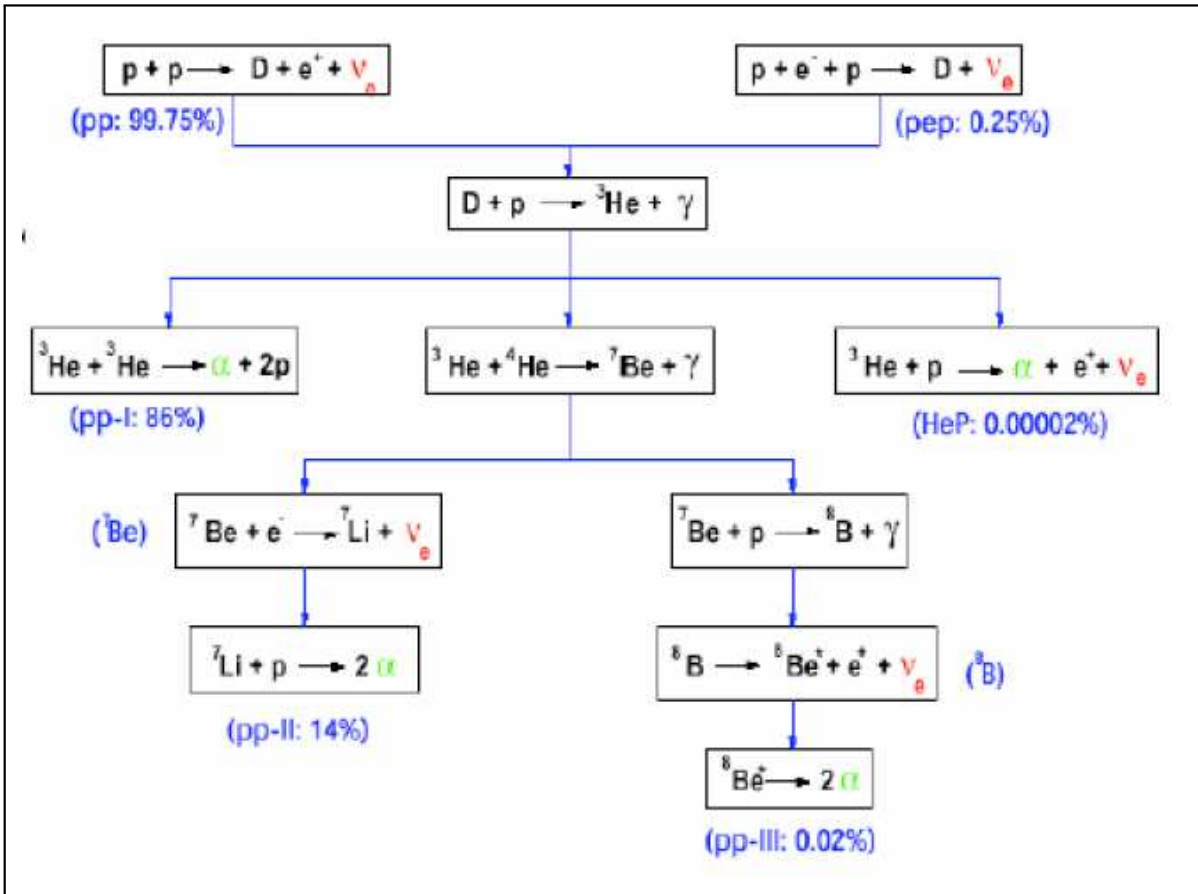
Mérés:

Várt: $8,2 \pm 1,8$ SNU;

mért: $2,56 \pm 0,23$ SNU

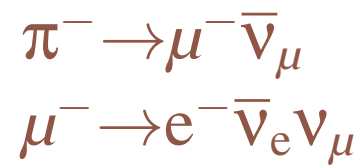
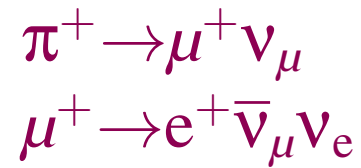
Elvesztek??

Mi rossz: Napmodell vagy mérés?

Mindkettő megerősítve...

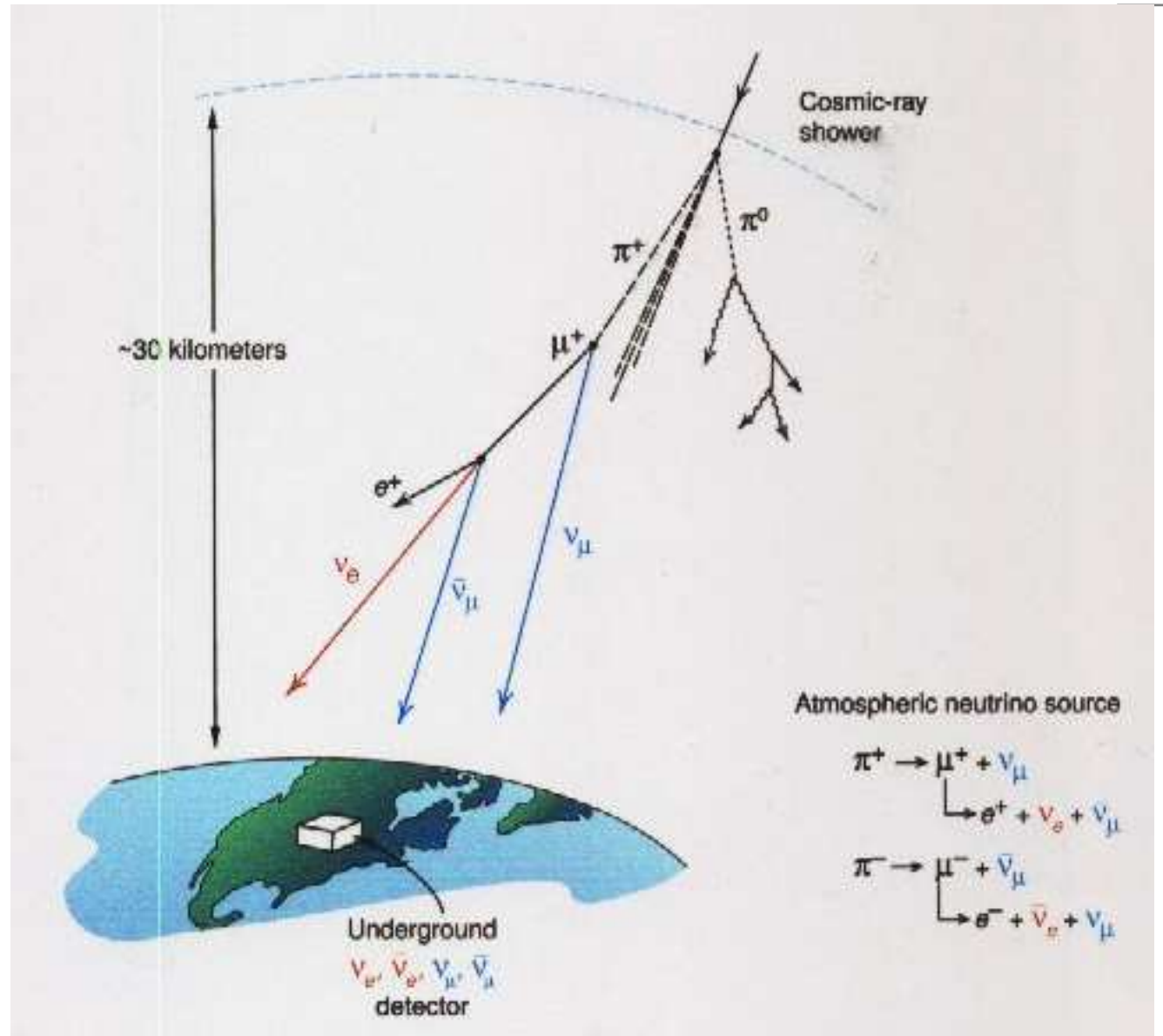
A légköri neutrínók

Várt: $N_\mu/N_e \sim 2$

Mért: $N_\mu/N_e \ll 2$

Hova lesznek?

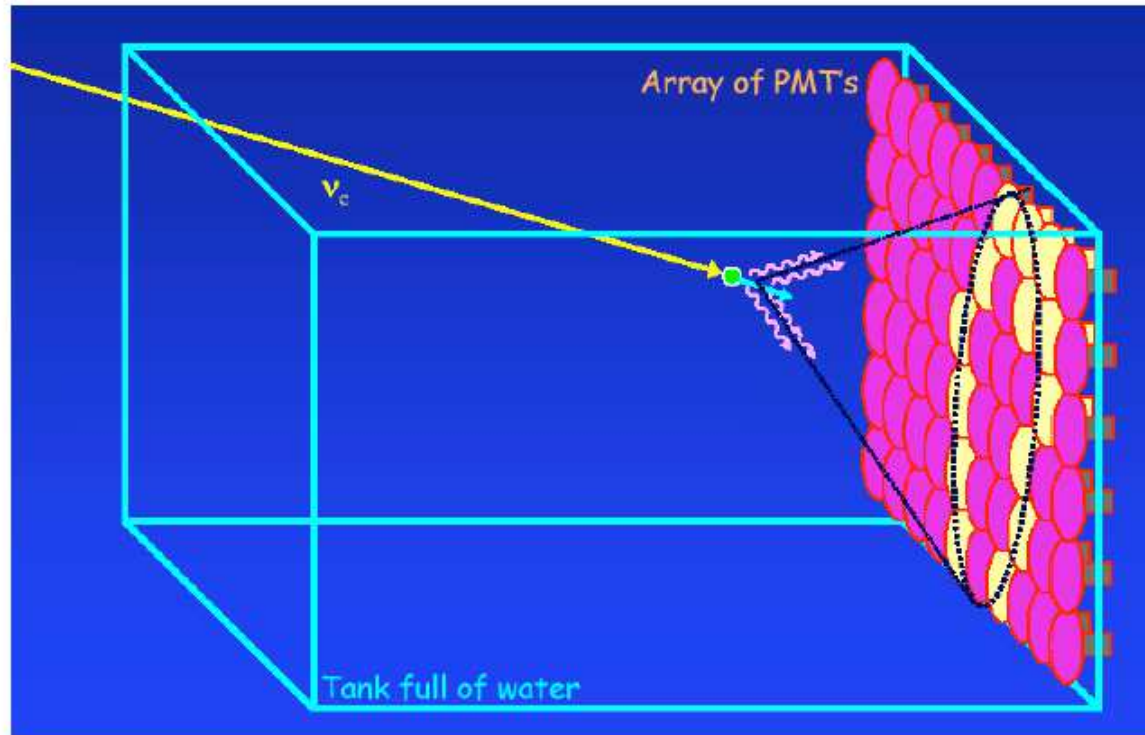

Rengeteg a neutrínó-kísérlet!

Bánya, tengerfenék, Bajkál, jég $\Leftrightarrow$ reaktor, gyorsító

Észlelés vízben

Bennszülött, nagyenergiájú $e^\pm, \mu^\pm$

Cserenkov-sugárzás: ellipsziszalak, időzítés $\Rightarrow$ irány

Szuper-Kamiokande (SKK)

Kamioka Nucleon Decay Experiment (Eredetileg protonbomlásra)
1000 m mély Kamioka bányában (M. Koshiba, Nobel-díj 2002)

Belső detektor (1996-2001):

Ø39 m × 42 m tartály

cca. 50000 t tiszta H₂O

11146 PMT (Ø50 cm !!)

$p_{\mu} > 100 \text{ MeV}/c \Rightarrow \varepsilon \sim 100\%$

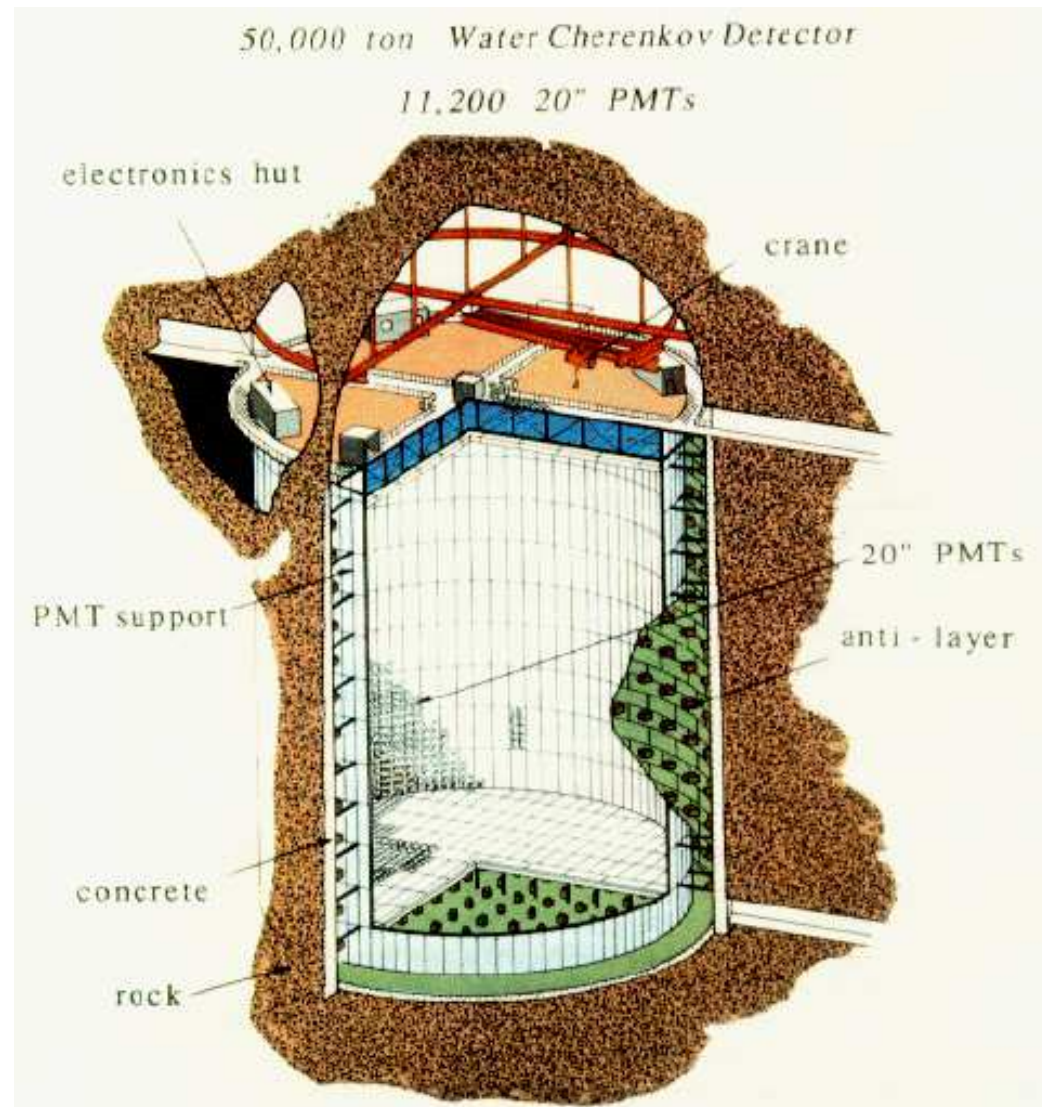
2001-ben öngyilkos lett,
fokozatos renoválás

Külső detektor:

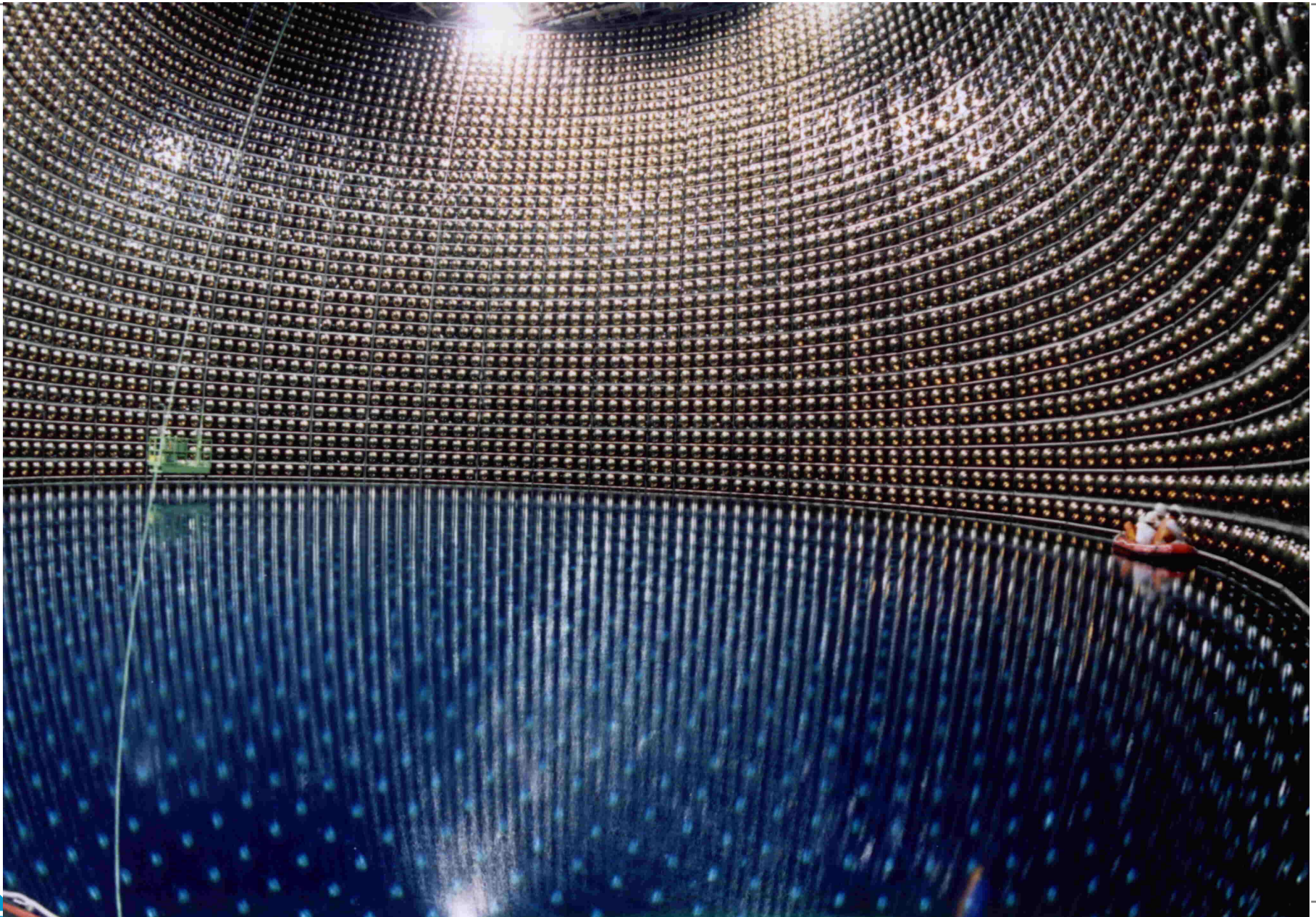
vétó: átfutó e, μ n, γ falból

2 m vastag H₂O (fény is!)

1857 PMT (Ø20 cm)

Szuper-Kamiokande belülről

Szuper-Kamiokande: nap-neutrínók

Azonosított forrás:
irány, energia, fajta

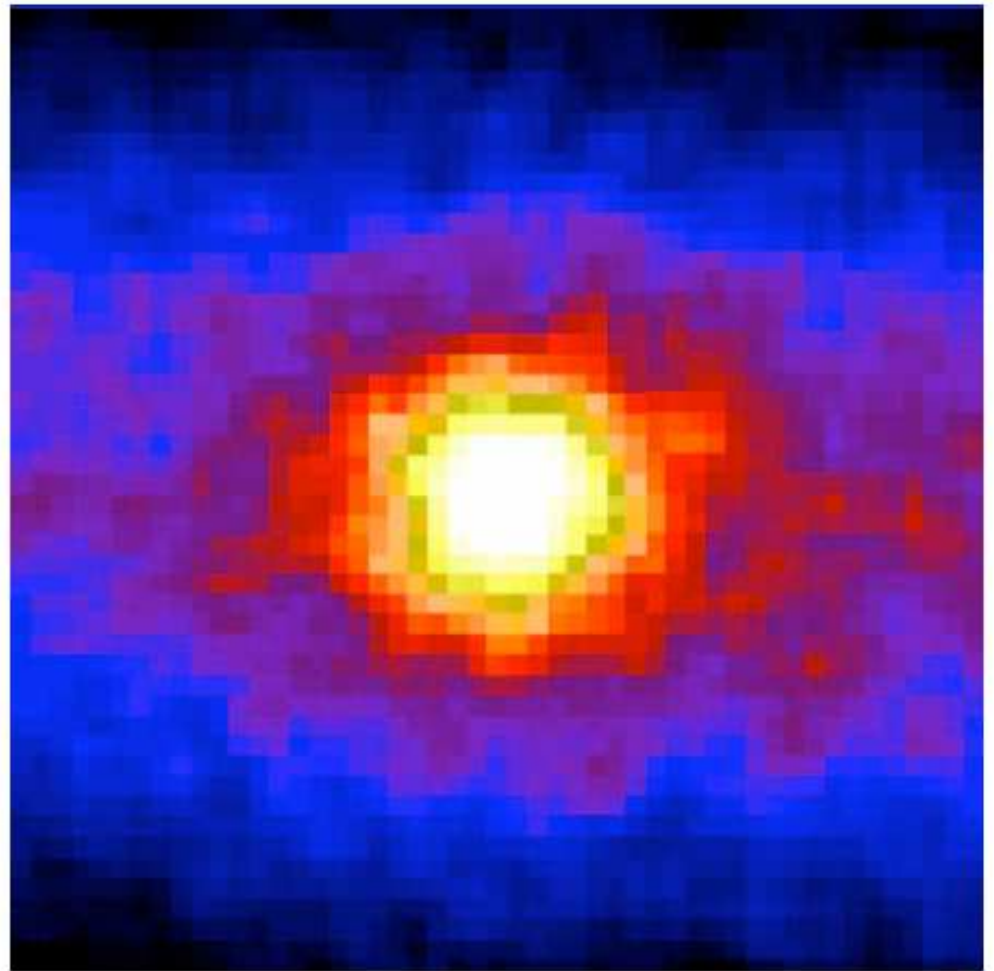
Standard Solar Model (SSM)
40%-a

$$\frac{\text{SKK adat}}{\text{SSM MC}} = 0,406 \pm 0,004 \left\{ \begin{array}{l} +0,014 \\ -0,013 \end{array} \right.$$

(mért érték $\pm$ stat. $\pm$ sziszt. hiba)

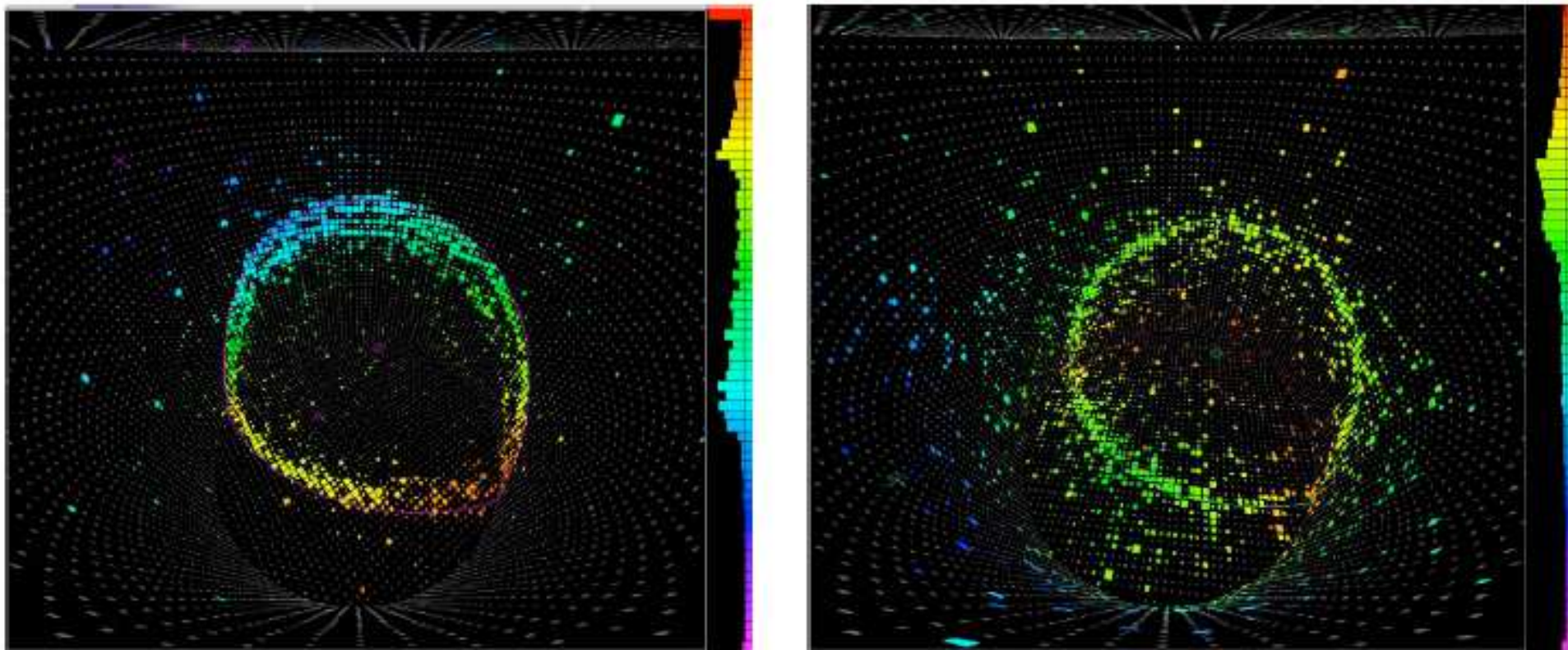
Korábbi mérések rendben

de hova tűnnek?

A Nap-neutrínók rekonstruált
forrása

Szuper-Kamiokande: müonok

Légköri neutrínók ($E_\nu < 1$ GeV):

Müonok azonosítása: lassulás, bomlás

$$\frac{(N_\mu/N_e)_{\text{data}}}{(N_\mu/N_e)_{\text{MC}}} = 0,688 \pm 0,016 \pm 0,050$$

Hova lesznek?

Neutrínó-oszcilláció

Bruno Pontecorvo, 1963

Neutrínó-állapotokat
gyenge kölcsönhatás
keveri

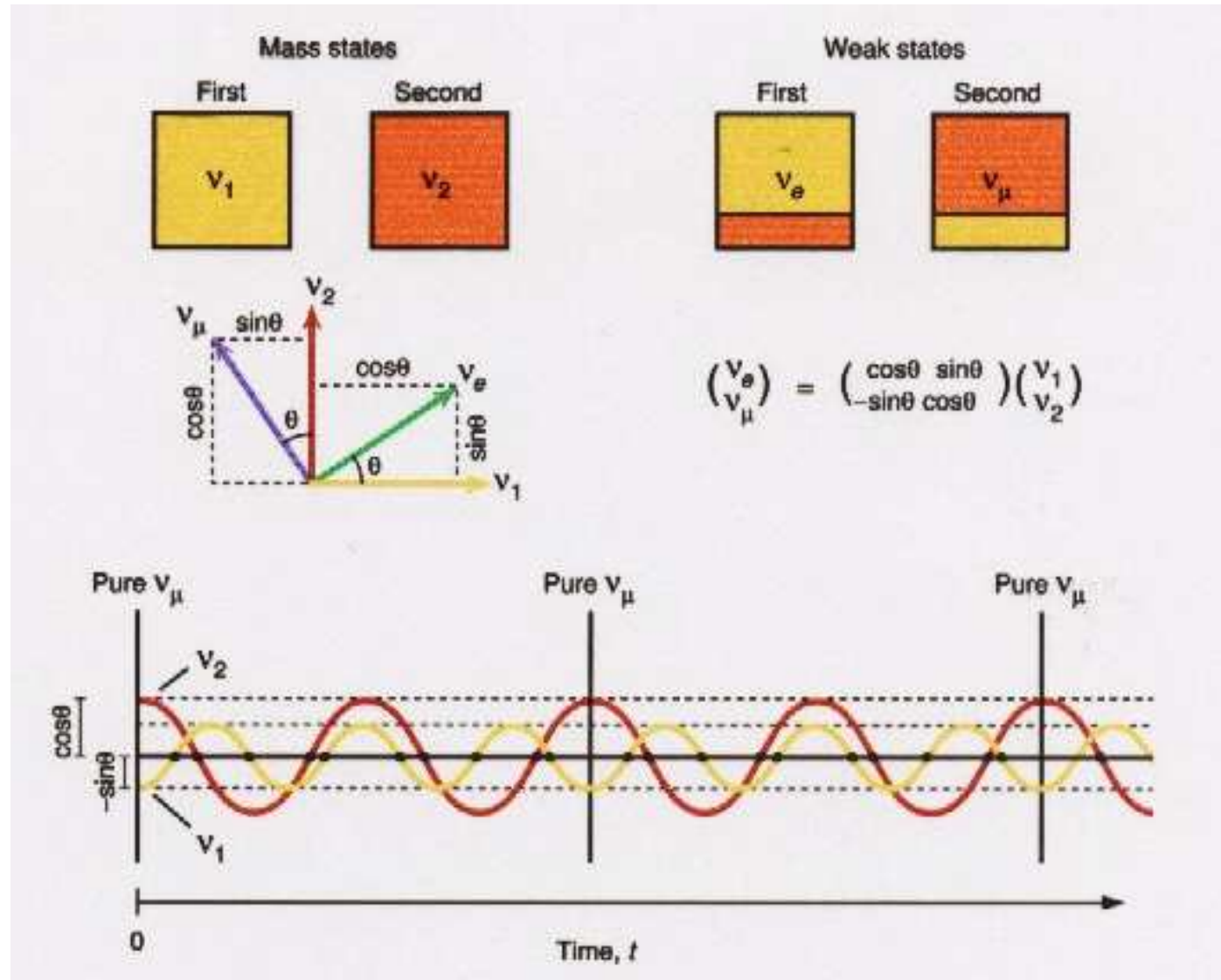
Tömegállapot: (ν_1, ν_2)
gyenge kh. sajátáll.:
 (ν_e, ν_μ)

Egymásba alakulnak
(Θ : keveredési szög)

Oszcilláció két állapot
között: $\nu_e \leftrightarrow \nu_\mu$

Frekvencia

$$\sim |m(\nu_e) - m(\nu_\mu)|^2$$

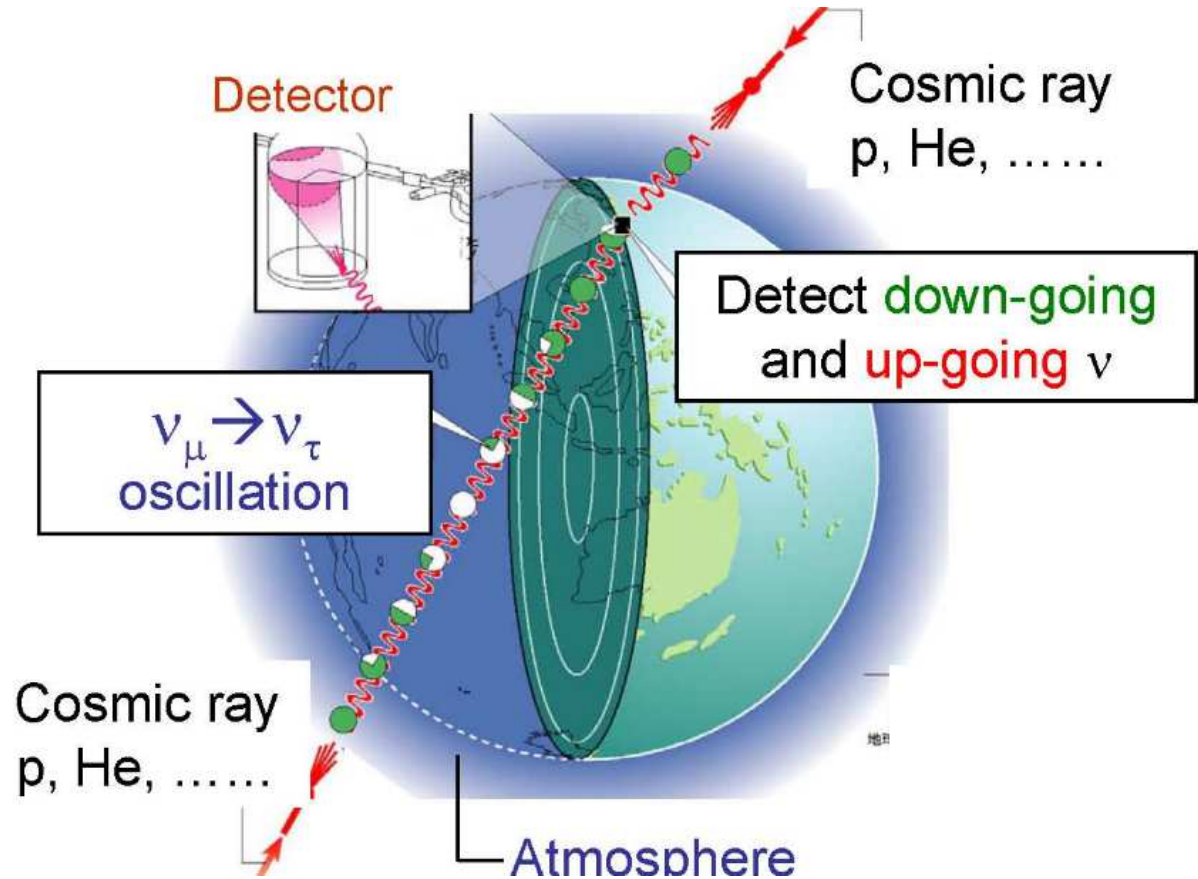
SKK: légköri neutrínók

Sok-GeV-es
műon-neutrínókra

$\nu_\mu \Leftrightarrow \nu_\tau$ oszcilláció

Föld átmérőjén

M. Koshiba, Nobel-díj,
2002

$$\text{Fluxus föl/Fluxus le} = 0,54 \pm 0,04$$

$$1,3 \times 10^{-3} \text{eV}^2 \leq \Delta M_{\text{atm}}^2 \leq 3,0 \times 10^{-3} \text{eV}^2$$

Sudbury Neutrino Observatory (SNO)

Sudbury
Neutrino
Observatory

1000 tonnes D_2O

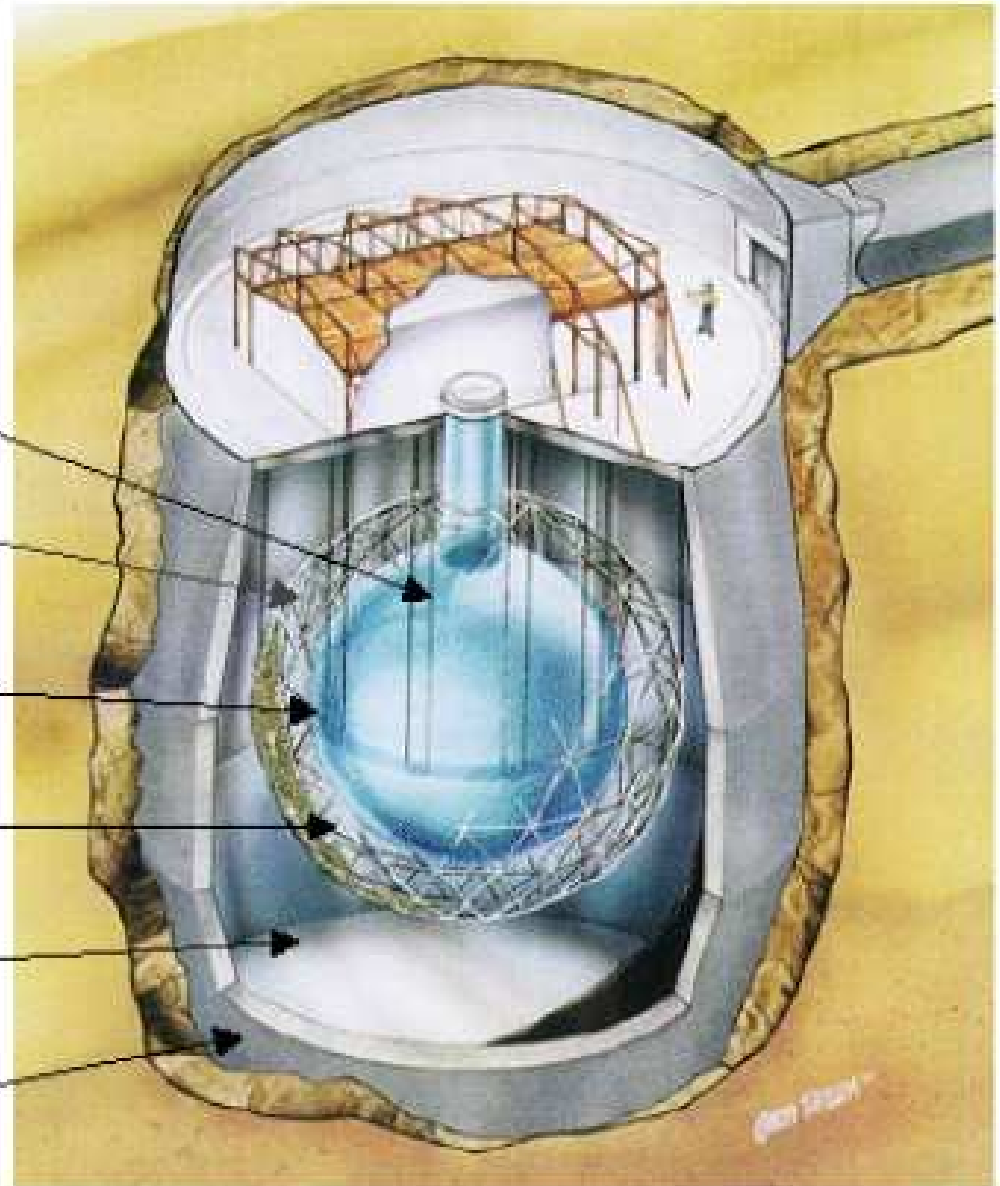
Support Structure
for 9500 PMTs,
60% coverage

12 m Diameter
Acrylic Vessel

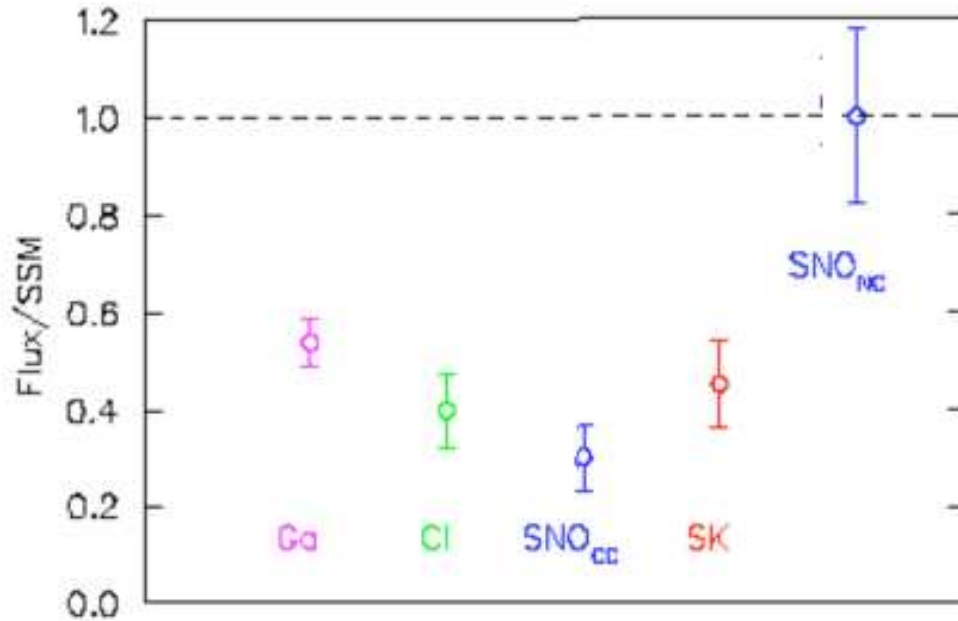
1700 tonnes Inner
Shielding H_2O

5300 tonnes Outer
Shield H_2O

Urylon Liner and
Radon Seal

SNO: a nap-neutrínók

Teljes fluxus $\approx$ elmélet

ν_e eloszillál

$$\Delta M^2 = 8 \times 10^{-5} \text{ eV}^2$$

$$L_{\text{osc}} [\text{km}] = 2\pi \frac{E [\text{GeV}]}{1,27 \Delta M^2 [\text{eV}^2]}$$

$$E/L \sim \Delta M^2$$

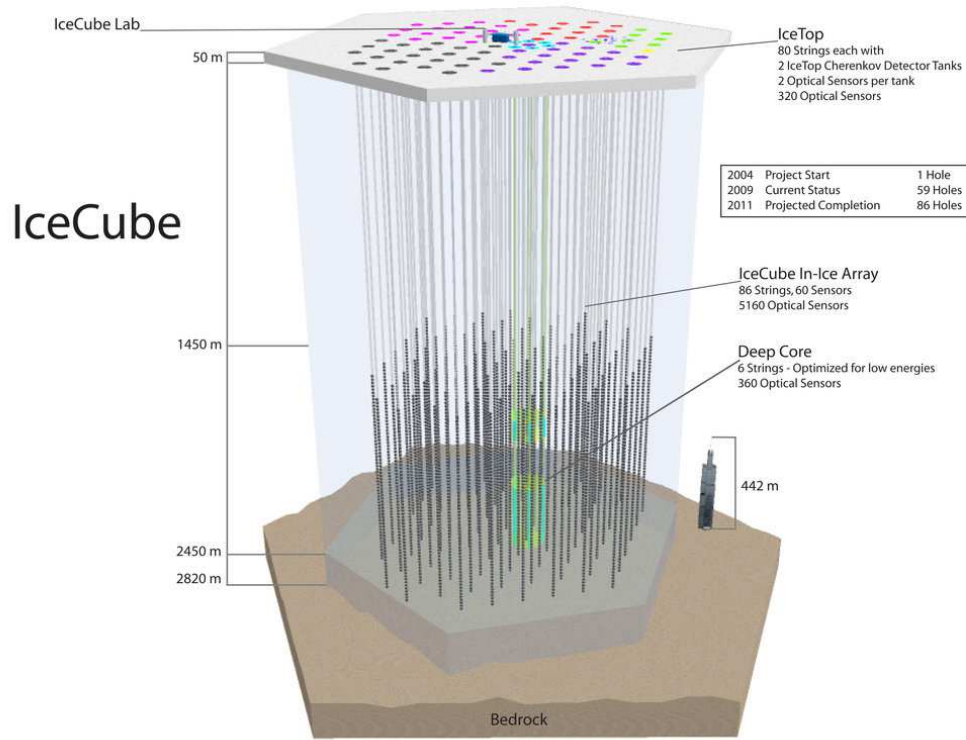
Légköri neutrínók: $\nu_\mu \Leftrightarrow \nu_\tau$ oszcilláció Föld átmérőjén

Nap-neutrínók: $\nu_e \Leftrightarrow \nu_X$ oszcilláció Nap-Föld távolságon

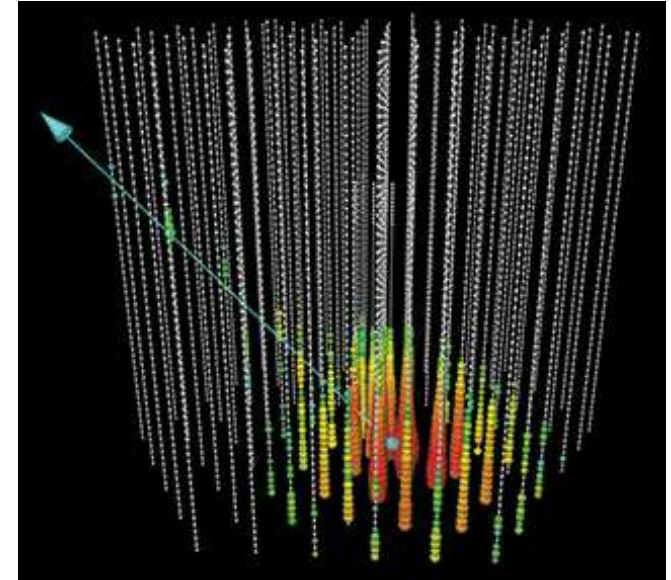
Legalább két neutrínóra $m_\nu > 0$!

IceCube: 2.8 km az Antarktisz jegében

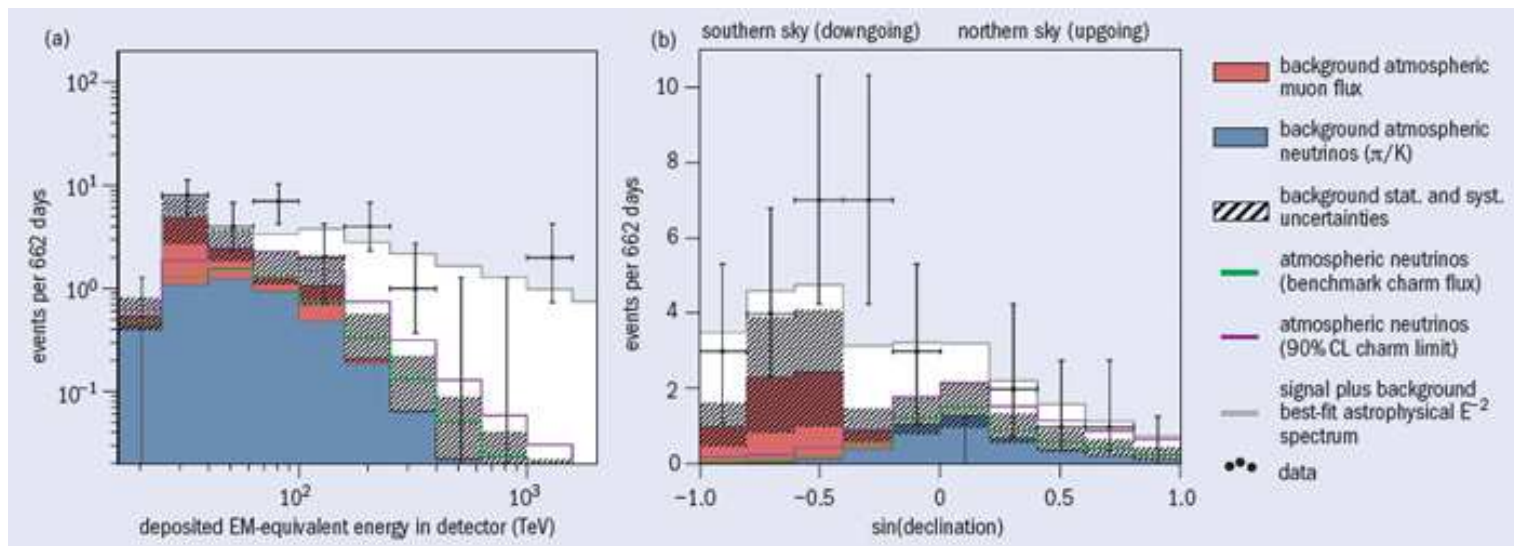

2011
↓
2013

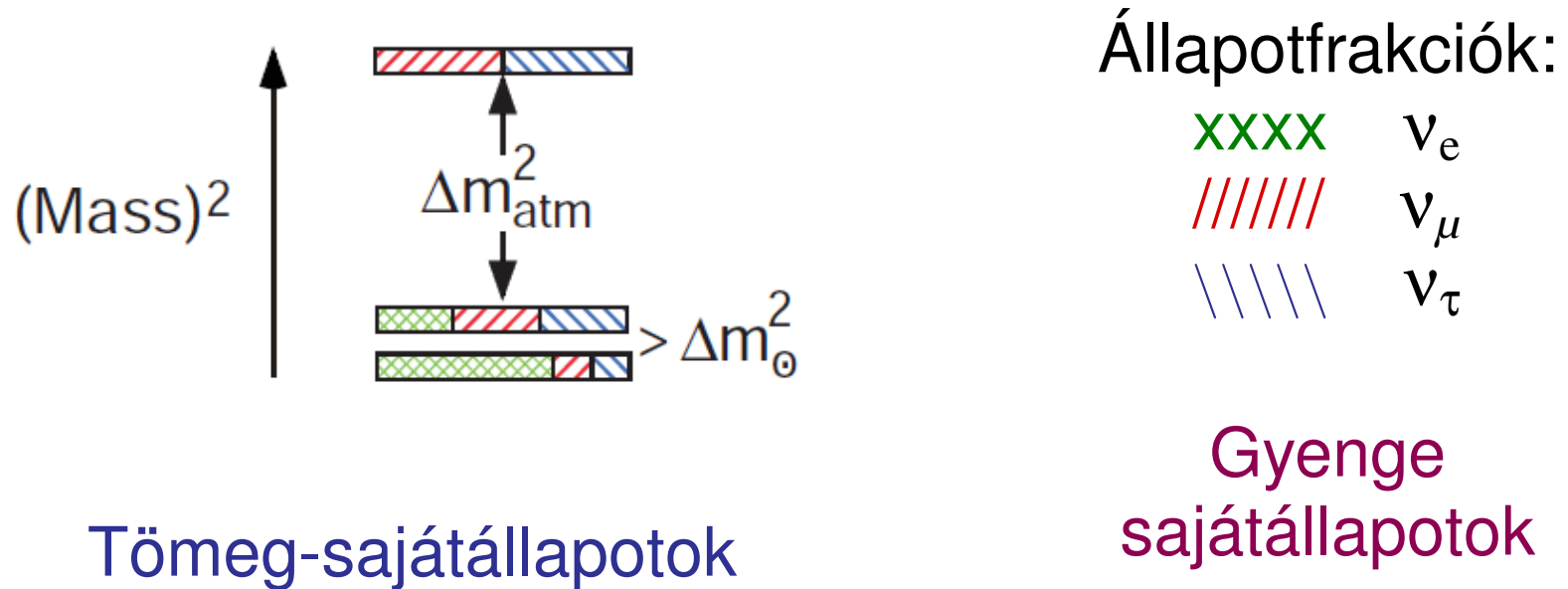

250 TeV-es neutrínó

$E_\nu = 1060 \text{ TeV!}$

A jelenlegi szituáció

Légkör: $\Delta M^2 \approx 2.4 \times 10^{-3} \text{ eV}^2$

Nap: $\Delta M^2 \approx 7.6 \times 10^{-5} \text{ eV}^2$

Megoldottuk problémákat? Tömeges a neutrínó...

Még több lett a neutrínó-rejtély!

Honnan van a neutrínók tömege??

A neutrínó oszcillációja rejtélyes, hiszen csak egyféle kölcsönhatása ismeretes, nem szabadna kevert állapotának lennie.

A neutrínótömegek kilógnak a standard modellből, sértenünk kell vagy hozzáadnunk, hogy magyarázzuk.

- ν_R és $\bar{\nu}_L$ hipertöltése $Y = 0$, steril (nincs párban töltött leptonnal)? Olyant nem látunk (LSND-kísérlet?)
- Majorana-részecske, $\nu = \bar{\nu}$?
- Több Higgs-tér van, hogy tömeget adna neki?
- Ötödik erő keveri?
- Miért olyan kicsi? Seesaw mechanizmus: Könnyű Dirac + nehéz steril?

Oszcilláció csak ΔM_ν^2 -et ad $M_\nu < 2 \text{ eV}$ (trícium-bomlás)

Gyorsító neutrínó-kísérletek

neutrínók egymásba alakulásának (neutrínó-oszcilláció) vizsgálatára

Kozmikus protonok a légkörben piont keltenek:
 $pA \rightarrow \pi^\pm X$ $\pi^\pm \rightarrow \mu^\pm \nu_\mu$; $\mu^\pm \rightarrow e^\pm \nu_\mu \nu_e$ $L \sim 30\text{km}$

Gyorsító analóg légkörrel

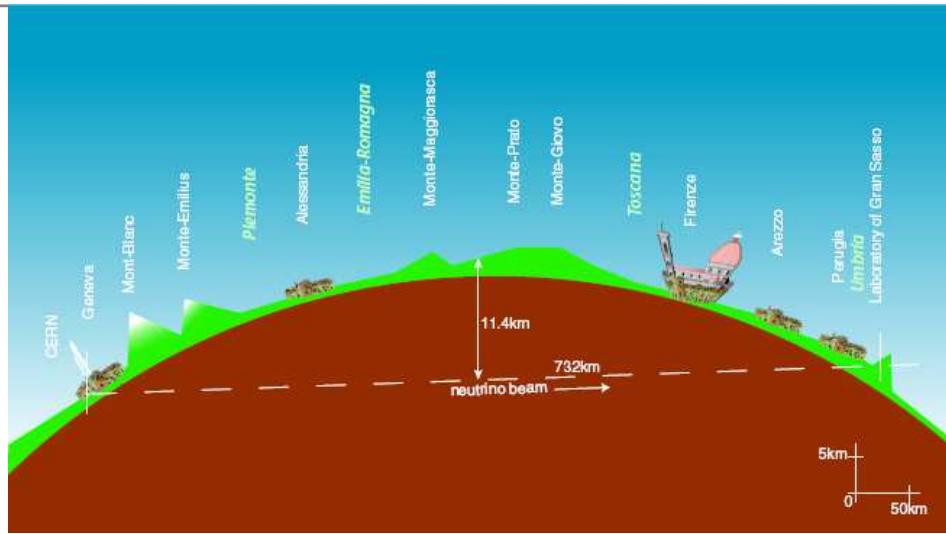
$L \sim 1 \dots 1000 \text{ km}$, $\nu_e + 2\nu_\mu$; ν és $\bar{\nu}$

Nagy energián $\pi^\pm \rightarrow \mu^\pm \nu_\mu$ előre megy.

Müon lelassul bomlás előtt $\Rightarrow$ termékei szerteszéjjel repülnek.

Irányítva: $\sim$ **tiszta ν_μ nyaláb**.

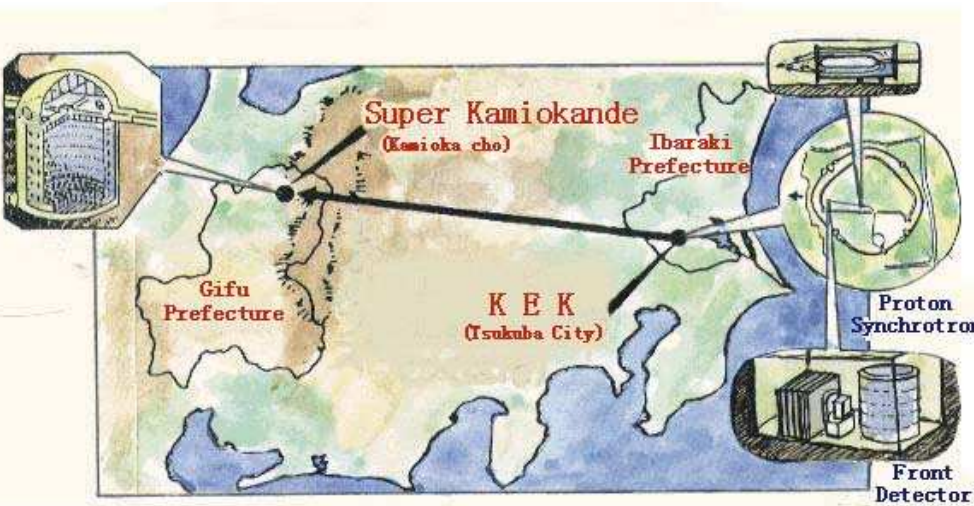
Nagy távolságú gyorsítós kísérletek

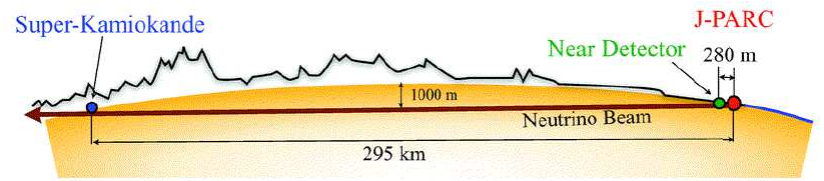
CNGS: CERN → Gran Sasso:
OPERA, 732 km

Fermilab → MINOS: 735 km

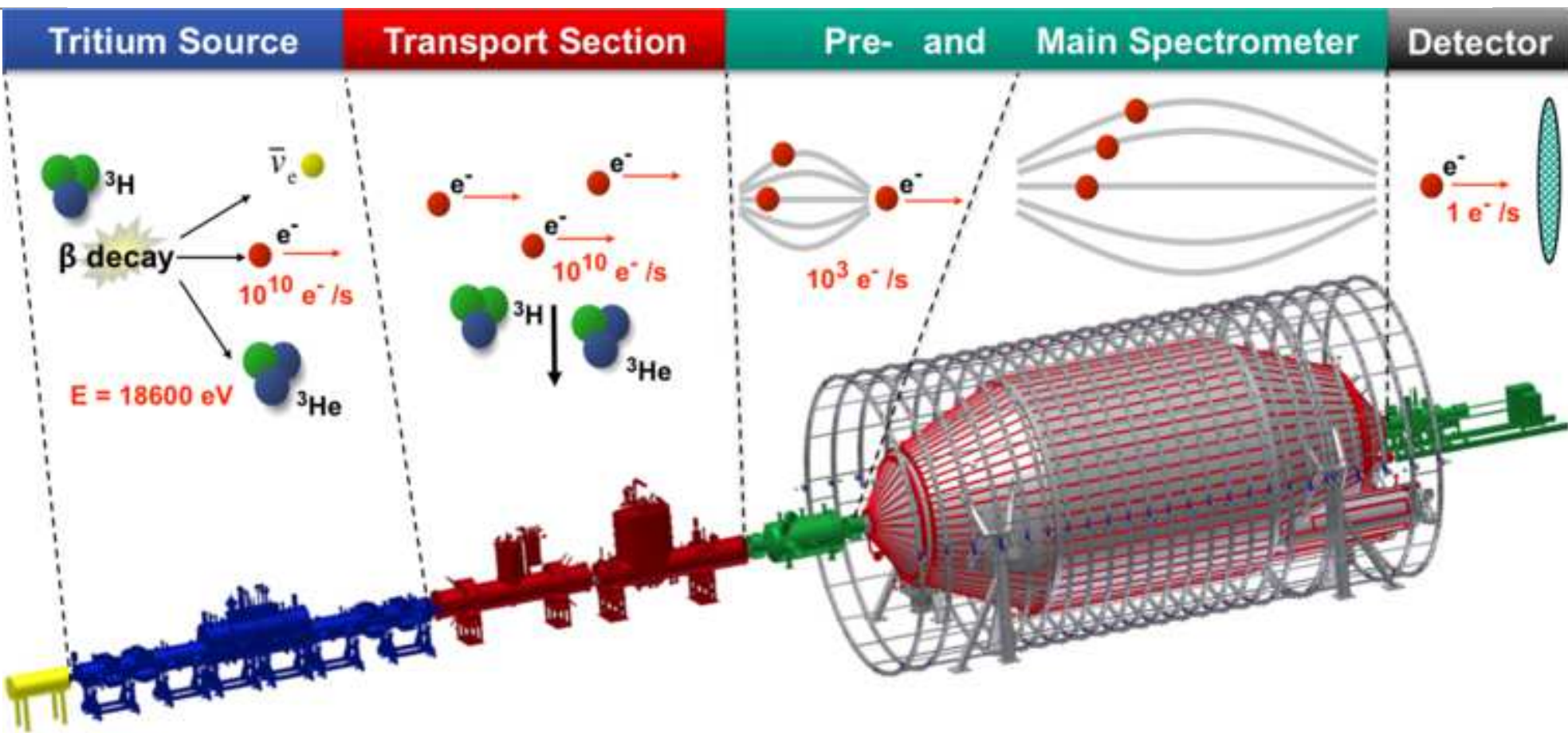

K2K: KEK → Kamioka: 250 km

T2K (Tokai → Kamioka): 295 km

Karlsruhe TRItium Neutrino: $M(\nu_e)$

Tritium decays, releasing an electron and an anti-electron-neutrino. While the neutrino escapes undetected, the electron starts its journey to the detector.

Electrons are guided towards the spectrometer by magnetic fields. Tritium has to be pumped out to provide tritium free spectrometers.

The electron energy is analyzed by applying an electrostatic retarding potential. Electrons are only transmitted if their kinetic energy is sufficiently high.

At the end of their journey, the electrons are counted at the detector. Their rate varies with the spectrometer potential and hence gives an integrated β -spectrum.

KATRIN szállítása: 400 ⇒ 9000 km

Összegzés

- A neutrínókat nem értjük, mérni kell
- Eldöntendő kérdések $\Rightarrow$ új fizika:
  - Honnan a tömeg?
  - Bővítendő-e a Higgs-szektor?
  - Önmaga antirészecskéje vagy nem vagy mindkettő?
  - Van-e steril ν (töltött lepton nélküli)?
  - Valami új erő keveri őket?
- Sok új kísérlet vizsgálja őket:
- ... csak kijön valami !!!

A Standard Modell problémái

- **Aszimmetriák:** jobb $\Leftrightarrow$ bal világ $\Leftrightarrow$ antivilág
- **Töltéskvantálás:** $Q_e = Q_p$, $Q_d = Q_e/3$
- **Miért éppen 3 fermioncsalád?**
- **Sötét anyag és energia ??** Az Univerzum tömegének 4%-a közönséges anyag (csillag, gáz, por, ν), 23 %-a láthatatlan *sötét anyag*, 73 %-a rejtélyes *sötét energia*
- **Természetesség:** A Higgs-bozon tömege divergál, fermion-bozon szimmetria eltűntetné.
- **Gravitáció:** nem illik a másik három kölcsönhatás rendszerébe.
- A SM három kölcsönhatási állandója **konvergál**, de **nem találkozik** nagy energián. **Egyesülő kölcsönhatások?**

Szuperszimmetria: partner-részecskék

A problémákat mind megoldaná, ha a fermionok és bozonok párban léteznének, azonos tulajdonságokkal (tömeg, töltés)

A fermionok SUSY-partnerei

Leptonok ($S = \frac{1}{2}$) e, μ, τ ν_e, ν_μ, ν_τ	skalár leptonok ($S = 0$) $\tilde{e}, \tilde{\mu}, \tilde{\tau}$ $\tilde{\nu}_e, \tilde{\nu}_\mu, \tilde{\nu}_\tau$
Kvarkok ($S = \frac{1}{2}$) u, d, c, s, t, b	skalár kvarkok ($S = 0$) $\tilde{u}, \tilde{d}, \tilde{c}, \tilde{s}, \tilde{t}, \tilde{b}$

Antirészecske $\leftrightarrow$ antipartner

$$X_L, X_R \leftrightarrow \tilde{X}_1, \tilde{X}_2$$

Szuperszimmetria? Minek?

A szuperszimmetria nyilvánvalóan sérül:
nincsenek ilyen részecskék,
vagy sokkal nagyobb tömeggel

Mire jó egy **sérülő** szimmetria?

Higgs-mechanizmus:
szimmetria-sértő tér $\Rightarrow$ tömeg, renormálás

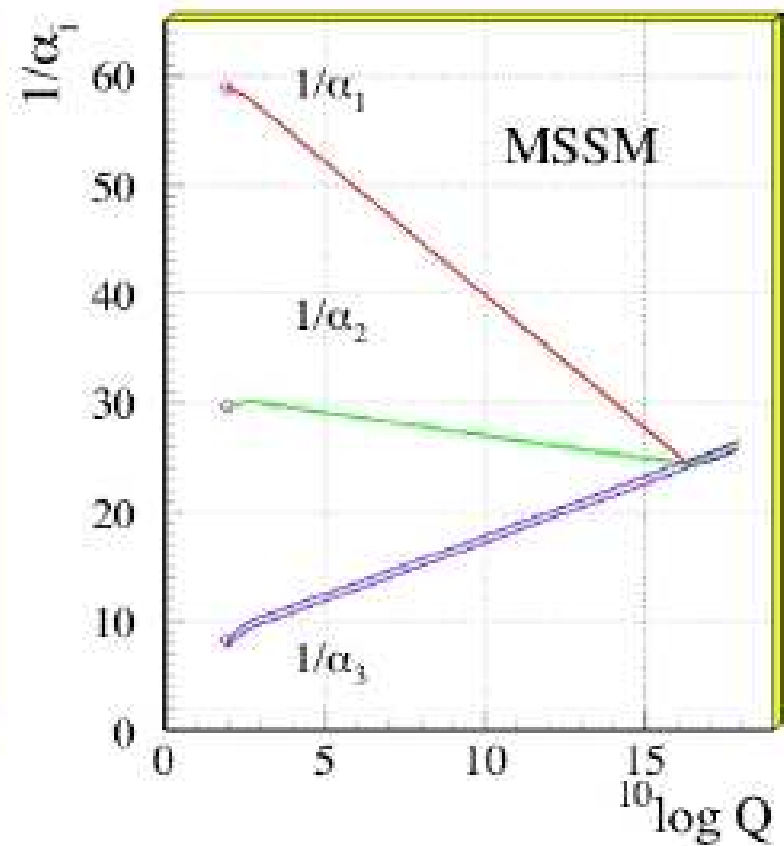
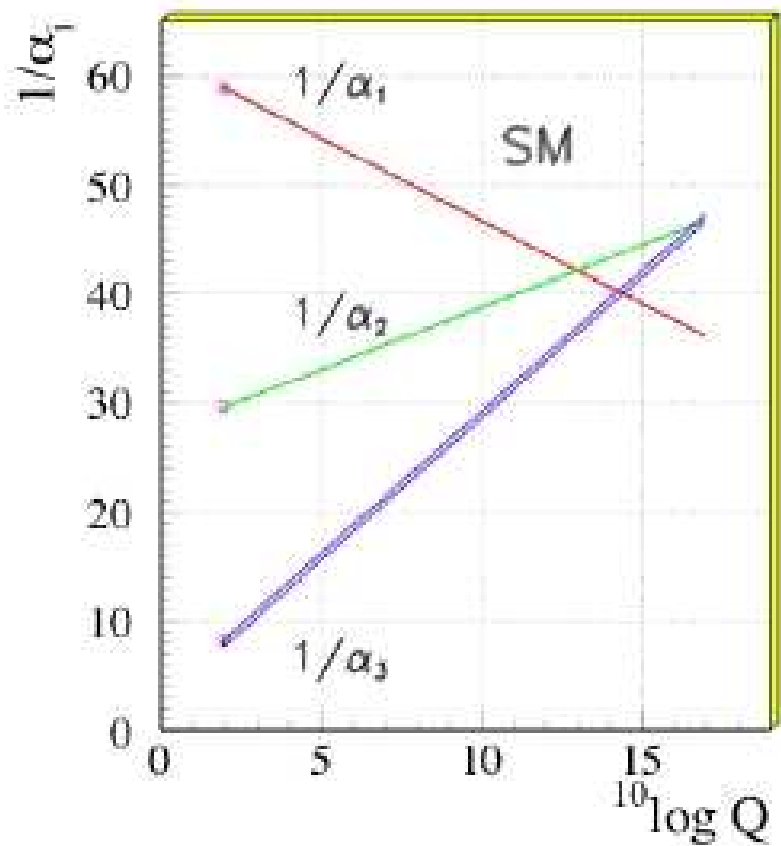
Higgs-tér sért egy **létező** szimmetriát

SUSY bevezet egy **nemlétezőt**

Mindez egy racionális, konzisztens elméletért

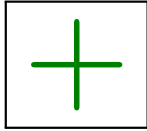
A mérték-kölcsönhatások egyesítése

Standard Modell: Nagy energián közelítő, de nem konvergáló mértékcsatolások

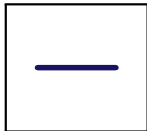
SUSY: Tökéletes konvergencia $\sim 10^{16}$ GeV körül
hála a sok új részecske járuléknak

Szuperszimmetria: + és –

- elmélet természetessége
- Unverzum hideg, sötét anyaga (23 %):
legkönnyebb SUSY-részecske
- kölcsönhatások egyesítése
- gravitáció is beilleszthető

DE:

- SUSY-sértés mechanizmusa ??
- Sok különböző SUSY-modell
- Rengeteg új paraméter
- $\tilde{m} \sim 100$ GeV alatt nem látunk SUSY-részecskét

SUSY-részecskék keresése

Keletkezés párban, bomlás közönséges és
SUSY-részecskére

Tulajdonságok **modell- és parameter-függők**

Legkönnyebb SUSY-részecske (LSP) nem figyelhető meg
⇒ csak **hiányzó energia** látszana

LSP melyik? Modellfüggő...

SUSY- (és Higgs-) keresés a CERN-ben:

Large Electron-Positron collider (LEP), 1989 – 2000;

Large Hadron Collider (LHC), 2010 –

Elveszett szimmetriák?

„... a fizika alapvető egyenletei több szimmetriával rendelkeznek, mint az aktuális fizikai világ”

Frank Wilczek: *In search of symmetry lost*, Nature 433 (2005) 239

- **CPT-invariancia:** abszolút, alapvető, nem sérülhet (?)
- **Gyenge kölcsönhatás:** sérti a paritást és CP -t (tehát időtükrözési szimmetriát is!)
- Higgs-tér spontán sérti az elektrogyenge kölcsönhatás helyi szimmetriáját, és azzal tömeget teremt, divergenciát töröl.
- Szuperszimmetria ??

Részecskefizika a mindennapokban

Alap kutatás, közvetlen gyakorlati haszna nem várható.

Élesíti az elmét, pedagógiai haszna óriási:

- Kreatív gondolkodásra serkent
- Az óriási méretek miatt komoly technikai fejlesztéseket indukál — **100000 egyforma műszerre tender!**
- Élenjáró programozástechnikai gyakorlat (bankok előszeretettel alkalmaznak HEP-PhD-t szerzett fizikusokat)

Részecskefizikai módszerek másutt

- Világháló: CERN, 1990 $\Rightarrow$ nagyvilág: 1994–
- Müonspin-rezonancia módszere (kémia, szilárdtestfizika)
- Pozitronemissziós tomográfia, hadronterápia
- Grid-hálózatok a számítástechnikában (EGEE-projekt)

Konklúzió helyett

"Van egy elmélet, miszerint, ha egyszer kiderülne, hogy mi is valójában az Univerzum, és mit keres itt egyáltalán, akkor azon nyomban megszűnne létezni, és valami más, még bizarrabb, még megmagyarázhatatlanabb dolog foglalná el a helyét"

"Van egy másik elmélet, amely szerint ez már be is következett"

Douglas Adams: *Vendéglő a világ végén* (Nagy Sándor fordítása)